

РЕЦЕНЗИЯ

От доц. д-р **Маргарита Ангелова Стефанова-Бакрачева**,
преподавател по психология във ФНОИ, СУ Св. Климент Охридски и
Военна Академия Г. С. Раковски

на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна
степен доктор в област на висше образование 3. Социални, стопански и
правни науки, професионално направление 3.2. Психология

Докторска програма	Педагогическа и възрастова психология
Тема на дисертационния труд	Психологически характеристики на появата на гражданска позиция в ранното и късно юношество
Автор на дисертационния труд	Елизавета Емельянова
Научен ръководител	проф. д.п.н. Веселин Василев Костов

Общо описание на представените материали:

Представените от Елизавета Емельянова материали са на хартиен носител в съответствие с изискванията на ЗАСРБ, правилника за приложението му и съдържа всички необходими документи. Докторантката е приложила всички необходими материали и публикации.

Информация за докторанта

Елизавета Емельянова е докторант в докторска програма Педагогическа и възрастова психология и преподавател в Московския държавен психолого-педагогически университет, факултет по педагогическа психология, катедра възрастова психология. Има опит като заместник директор на отдела по организационно възпитателна работа в детския лагер Литвиново, в психолого-педагогически център за допълнително образование, където е работила като педагог – психолог. Завършила е магистърска степен по педагогика в Първи римски университети и магистратура в Московския градски психолого-педагогически университет. Бакалавърската си степен по психология с квалификация психолог и преподавател по психология е придобила в Московския градски психолого-педагогически университет. Владее руски и италиански език.

Актуалност на темата и целесъобразност на поставените задачи

Темата на дисертационното изследване е актуална и в научно-изследователски, и в практически план. Като психологически конструкти идентичността и гражданското самосъзнание се изграждат в периода на юношеството и ранната младост и имат значимост както в индивидуален, така и

в социален план. Именно тази взаимовръзка е отразена от автора на дисертационния труд с цел постигане на по-задълбочено разбиране за взаимовръзките и отраженията в процеса на психосоциално развитие.

Въпросът за изграждането и развитието на гражданска позиция в ранното и късно юношество заема особено важно място предвид динамичните социални промени, свързани с миграционните процеси, промяната в демографския облик и застаряването на населението в Европа. Същевременно съвременната перспектива се отличава и с особеността на удълженият мораториум или етап на съзряване, имплицитен в настъпващата зрялост, която отразява удължения период на съзряване до 29 години. Всичко това, заедно с характерната нестабилност и несигурност и повишена пасивност вследствие на необходимостта от изучаване на множеството възможности теоретично предполага два възможни пътя – на отлагане или на съкращаване на процеса на заявяване и заемане на позиция и очертават една нова картина на самоопределяне и заявяване на гражданската позиция. Гражданското образование и гражданската позиция са част и компонент от общата психосоциална идентичност и изразяват усещането и възприеманата принадлежност. Те са директно свързани и с възприеманата стабилност и аналогично на просоциалното поведение, за които много по-висока е вероятността да бъдат свободно заявявани когато има доверие в и подкрепа от средата. Липсата на доверие поставя под въпрос изразяването на собствено мнение, а възприемането се формира не само директно чрез личен опит, но и като послания от средата, семейството, широкия кръг и медийните послания.

Периодът на юношеството е особено важен за полагането на стабилна основа на сигурност и активност в заявяването и изразяването на позиция. Затова важен въпрос е ролята на психологическите фактори, които водят до формиране на обществена активност и задават основите на гражданската позиция. Правилното насочване на този процес е особено важно в сензитивния период на юношеството, когато се изграждат всички аспекти на идентичността в процеса на избори и самоопределяне в различните жизненни сфери. Гражданската принадлежност и активността в изразяването на позицията могат да се разгледат като компонент от общата самоопределеност и компонент на психосоциалната идентичност, обхващащ както лични предпочитания и нагласи, така и интерперсонални отношения. Нещо повече, този процес е твърде динамичен предвид промените и реакциите, настъпващи в хода на опит и получаване на обратна връзка за собственото поведение и резултата от активността и пасивността. Неотменим компонент е и възприеманото влияние на средата и нейната активност или пасивност, които дават възможност за намиране и припознаване на референтни групи.

Характеристика на дисертационния труд

Дисертационният труд е с обем 259 страници, включва 117 фигури и 50 таблици, 5 приложения и литература със 199 заглавия.

Съдържание на дисертационния труд

Докторантката разглежда въпроса за изграждането на гражданска позиция в юношеска възраст като лично и социално значима задача. Следва да се отбележи като положителен момент, че нейната цел е да открие психологическите фактори, които стоят в основата на това, динамиката в различните периоди на юношеството, което да може да бъде използвано в практиката с цел стимулиране на самоопределеността. Също така важен акцент е това, че докторантката включва формите на проявление на гражданската позиция на различни нива – от ежедневните действия и оценки до нагласите на по-абстрактни нива. Докторантката прави преглед на всички класически теории, които разглеждат психосоциалното развитие в по-общ план и са основата за изграждане на гражданско самосъзнание, като отбелязва, че липсват конкретни изследвания на социалната активност и нейното операционализиране.

В своята разработка докторантката застъпва концепцията за епигенетичното развитие на Ериксън и мястото на паралелното изграждане на идеологическата и интерперсоналната идентичност. Гражданската позиция отразява пресечна точка между избраните цели и ценности, но и аспектите на интерперсоналните отношения и взаимодействието с другите и средата. На тази основа се проявява готовността юношата и младите хора да станат активни субекти като част от обществото, способни и да се приспособяват, но и да носят отговорност и да имат нагласата, че с действията си могат да променят социалните отношения.

Авторката се спира на периода на юношеството, правейки опит да го раздели на етапи с цел открояване на спецификите в моралното и социалното развитие. Тя избира ранно и късно юношество, чиито определения са нееднозначни в различните класификации. Основно се позовава на класическото разделяне на възрастовите периоди в училищна възраст и след това, които са не само хронологично обвързани, но и доминиран от спецификата на социалните роли.

Докторантката отчита влиянието на трите компонента на гражданската позиция – на осмисляне, преживяване и поведение, което е важно както за начина на измерване, така и за търсенето на механизми за положително повлияване на формирането и развитието ѝ. Тя също така не пропуска да отбележи, че както цялостната самоопределеност, гражданската позиция не е статична, а динамично се променя в хода на развитие през целия живот. Ако направим аналогия с идентичността, част от която е всяка отделна самоопределеност, това още веднъж подчертава значението на избраната тема. Идентичността не спира да се развива с настъпването на зрелостта, а продължава да се обогатява и надгражда, осигурявайки възможност за развитие вместо стагнация. Това става обаче ако има заложената необходимата основа в юношеска възраст като предпоставка, върху която впоследствие да се гради. Ако няма основа, включително на компонента гражданско самосъзнание и активност,

няма какво да се развива на следващите етапи. Именно затова е важно да се направи картина на състоянието, която в приложен план да даде основание за търсенето и прилагането на ефективни програми и мерки за изграждане и подкрепа на гражданската позиция.

Докторантката демонстрира задълбочено познаване на изучаваните аспекти. Тя е използвала фундаменталните концепции за развитието на Виготски, Леонтиев, Рубинщайн, Уотърман, Хофман, Кон, Марпиа, Търнър, Флогелсън, Шнайдер, Ериксън и др. Предмет на изследването е развитието на гражданска позиция в ранна и късна юношеска възраст. Важен момент, който докторантката засяга и който често оставя извън контекста на внимание в този сензитивен период, е значението на семейството, което обикновено се приема, че отслабва за сметка на намирането на собствени граници и психическо отделяне в процеса на придобиване на самостоятелност. Докторантката отделя внимание на факта, че семейството се запазва като важен фактор, референтна рамка, към която юношите прибягват в процеса на определяне на гражданските си позиции. Този подкрепен в резултатите факт е важен предвид от една страна нагласата, че родителите губят значението си поради факта, че то остава скрито, но и във връзка с нуждата от повече взаимодействие между родителите и образователните институции.

Избраните методи на изследване отразяват основния замисъл на изследването и постигане на поставените задачи. Периодът на юношеството е правилно избран. Доколкото е важно знанията да се залагат възможно най-рано и те дори да са включени като част от учебния материал в най-ранна възраст, осмислянето и психическото избиране са процеси, изискващи достатъчна степен на когнитивна, емоционална и психосоциална зрялост. Впечатляващ е броят изследвани лица, които е обхванала докторантката – 729, от които 359 ученици и 379 студенти. Нещо повече, тя ги изследва с 6 скали, метода на недовършените изречения и интервю. Това създава огромна база данни, които е ценно да бъдат обработени впоследствие, тъй като това надхвърля възможностите на един дисертационен труд и анализът да бъде тепърва разработен. Следва да се отбележи трудоемкостта на работата, особено при използване на много ценните качествени методи на недовършените изречения и интервюто. По този начин се получава цялостна картина на резултата от една страна, подкрепен с ценна информация за нагласите и мотивите, които стоят зад декларирано в отговорите на въпросниците.

Според представените резултати политическата активност и съзнателност, нравствените ориентири и сътрудничеството в малки социални групи нарастват в късното юношество. Това говори за нуждата от адаптиране на съдържанието и методите, които адекватно да следват готовността и нуждите на юношите в различните етапи от психосоциално развитие и формите, които са им достъпни за участие в социалния живот. Юношите разграничават дребните простъпки на фона на по-големите престъпления и това определя отношението

им. „Ако хората не си пазят вещите, то вината е тяхна, ако тези вещи бъдат откраднати“. Социалните норми определят кое е и кое не е допустимо, формите на агресия, асоциално и просоциално поведение. Това е в известна степен най-важният резултат в чисто практически план.

Важен акцент, който докторантката извежда, е по отношение на общите обществени послания, които определят нормите. Тя разкрива, че юношите могат много правилно да градират постъпките и поведението на метафорично по-малки и по-големи и да се оглеждат в това кое е допустимо в рамката, в която живеят и се самоопределят. Един от примерите за това е отношението към пушенето и дали посланията могат да бъдат успешни когато ги дават хора, които не ги спазват. Отношението към екологичните въпроси и личната роля е аналогично – „Няма смисъл отделният човек да се безпокои за влошаване на състоянието на околната среда, тъй като това е проблем на цялото общество“. Тези позиции са важни, защото отразяват действителното разминаване между посланията и прилагането им, подчертавайки водещото място на формираните социални норми. Ако средата не подкрепя поведението, това води до negliжиране на просоциалното поведение, защото няма видими резултати и най-вече защото другите не спазват нормите. Неустойчива среда не изгражда позиция и поведение, които не подкрепят личните усилия и дори могат да бъдат осмени или negliжирани.

По отношение на идентичността резултатите показват, че има различни нива на самоопределеност в различните жизненни сфери, всеки от които съответства на чисто социалните роли и задачи на развитието. Логично, доминират статусите на предрешена идентичност и мораториум, т.е. на приетите модели на значими други и на периода на търсене. По отношение на удължения период на търсене днес той е свързан с необходимостта от изучаване на множеството избори и възможности от една страна, но от друга страна и на търсенето на подкрепа в средата, че изборите ще доведат до конкретен очакван резултат, което също е аморфно. Именно поради тази причина се приема, че психосоциалната зрялост днес се постига по-късно вследствие на динамиката и спецификата на контекста.

По отношение на сферата професия най-голям процент от изследваните юноши са в мораториум. Те не са безразлични към избора си, а напротив, активно търсят такъв. Търсенето е провокирано от лични цели, които обаче трябва да бъдат подкрепени от средата като възможност за реална реализация. Политическата идентичност е с най-голям процент изградена идентичност от изучаваните сфери, заедно с мораториума. Това още веднъж подчертава стремежа на юношите да намерят и индивидуално активна и косвена възможност да участват в социалния живот на страната и обществото като цяло. По отношение на приятелството също прави впечатление, че няма юноши, които да нямат и да не търсят своите избори. Застъпени са всички останали възможности – изградена идентичност, продължаващо търсене и приети критерии на

значимите други. По отношение на семейството също е очертано търсенето на собствени избори и наличието и на изградена и идентичност, и на мораториум. В описанието на резултатите докторантката очертава различията по години и по пол в значимостта на жизнените сфери, в които се самоопределят юношите. Предвид значението на конкретната културна среда и норми, тези резултати са индикативни за извадката и могат да бъдат използвани за индивидуализиране на посланията.

Като цяло резултатите са в потвърждение на тенденцията за отлагане на изборите, което показва, че и гражданската самоопределеност, но и психосоциалната идентичност далеч не са установени до 24 годишна възраст, а продължават да се развиват. Това показва още веднъж значението на формалните и неформалните послания, насочени към младите хора в процес на развитие.

Забележки и препоръки към дисертационния труд

Наред с това има някои бележки, които се отнасят до качеството на представения материал. Тях изброявам като препоръки, водена от убеждението си, че разширеният материал може да стане много сериозно общо ръководство, което може да се дели и на части и да бъде полезно за много широк кръг специалисти в социалните и хуманитарните науки – учители, педагози, психолози, социални работници, както и за родителите и широката общественост като цяло.

За улеснение на читателя е добрите да се спазва традиционната за България форма на посочване на използваните източниците в текста, което да даде възможност за запознаване с източниците.

По отношение на възрастовата периодизация за да не се обърка читателят е добре да се сложи работно понятие за използваната периодизация. В момента фигурират освен ранно и късно юношество тийнейджърство, подрастващи, както и разделение на извадката по пол. Смисълът, изведен в резултатите е именно на общата периодизация на ранно и късно и юношество.

Не е посочено на каква основа са издигнати хипотезите. Добре е да се прецизират. Посочените обект и предмет посочват различни неща – изразеност и развитие. Развитие не може да се проследи, защото няма лонгитюдно изследване, може да има съпоставяне във възрастов план. Иначе се поражда въпросът как се проследява динамиката, което е невъзможно в срезово изследване. Задачите също не са точна операционализация на целта, а 1ва и 5та са имплицитни

По-важно е да се обърне внимание на методите. Докторантката говори за експеримент и потвърждаващ експеримент, което е абсолютно неточно. В случая няма нищо експериментално, а смесен количество-качествен дизайн на изследване - използвани са 6 количествени скали и два качествени метода на

недовършени изречения и интервю. Никъде не е показан начинът на адаптация на скалите, както и тяхната надеждност. По отношение на трудоемките качествени методи не става ясно дали цялата извадка е изследвана с тях и как е направена връзката между етапите, за които говори докторантката - интервю, което да е обвързано с попълнените въпросници от същите изследвани лица? Не е посочен начинът на обработка на качествените методи – колко експерта и по каква методика са оценявали резултатите, каква е степента на съгласуваност, каква скала е използвана. Познавам и двата метода и съм напълно наясно колко трудна в технически аспект е задачата. Оставяйки неописана, както и използваните въпросници, може да породи съмнения в качеството на прилагане на методите.

Обемът на една работа не дава възможност да се включат многото анализи, които могат да бъдат направени, но в случая липсва основна част от методите за обработка, дори дескриптивната статистика. Възможностите за търсенето и описанието на корелационните връзки и зависимостите между скалите несъмнено ще обогати и допринесе за представяне на множеството резултати.

Имам и един въпрос по отношение на посоченото от докторантката, че някои резултати са частично внедрени в практическата работа с учениците от Московското средно училище и студентите от Московския университет, тъй като това е основен принос на дисертационния труд – големият брой изследвани лица и практическата приложимост на всички данни, които бъдат допълнително обработени и анализирани.

Приноси и значимост на дисертационния труд

Бих изтъкнала собственият иновативен подход, приложен от докторантката в реализиране на изследването. Тя е съумяла да изведе теоретична рамка на изучаваните концепти и взаимовръзката им. В приложен план има огромен набор резултати, които могат да послужат на практиката.

Автореферат

Авторефератът е разположен на 72 страници и коректно отразява съдържанието на дисертационния труд.

Публикации по дисертационния труд

Докторантката е представителски списък с 4 публикации по темата на дисертационния труд, една от които на италиански в електронния журнал на Първи Римски университет.

Заключение

Дисертационният труд показва, че докторантката има задълбочени познания по темата на дисертацията и е работила самостоятелно по изпълнение на задачите на изследването. Въпреки изтъкнатите бележки, общата оценка за извършеното е положителна и предлагам на научното жури да гласува положително и да присъди научната и образователна степен „доктор“ на Елизавета Емельянова.

21.05.2019 г.

Рецензент:

доц. д-р Маргарита Бакрачева